

**«І НАВАТ СМЕРЦЬ ЖЫЦЦЁ СЦВЯРДЖАЕ»:
ЭКЗИСТЭНЦЫЯЛЬНЫЯ ДЗЕЯСЛОЎНЫЯ НАМІНАЦЫІ Ё
МАСТАЦКІХ І ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ**

Катэгорыя экзистэнцыі ўваходзіць у лік вызначальных характарыстык духоўнай сутнасці чалавека і адлюстроўвае нацыянальна-культурную, ментальна-псіхалагічную спецыфіку і каштоўнасныя арыентацыі народа. У філалагічнай навуцы гэтая катэгорыя разглядаецца ў дачыненні да чалавека, які выступае ў якасці носьбіта цэлай сістэмы быццёвых адносін (матэрыяльных, бытавых, вытворчых, грамадскіх, духоўных, сацыяльных, інтэлектуальных), што звязваюць яго з іншымі з’явамі, людзьмі і цэлым Сусветам. Катэгорыя экзистэнцыі, нягледзячы на яе ўключэнне ў лік канстант рэальнага свету, не адносіцца да паняццяў эмпірычнага ўзроўню рэальнасці і характарызуецца такімі якасцямі, як абстрактнасць, рацыянальнасць. Менавіта таму для ўсебаковага апісання феномену экзистэнцыяльнасці, вызначэння сутнасці быцця чалавека, пачынаючы ад нараджэння і завяршаючы спыненнем біялагічнага існавання, выкарыстоўваюцца больш канкрэтныя дзеяслоўныя «пасрэднікі, якія пашыраюць і ўдакладняюць сэнс ядзерных быццёвых адзінак *жыццё* і *смерць*. У дзеяслоўных канструкцыях закладзены шырокія магчымасці выяўлення глыбіннага семантычнага патэнцыялу субстантываў *жыццё*, *смерць*, у межах якіх фарміруецца вялікая колькасць тых ці іншых характарыстык фізічнага, фізіялагічнага, псіхічнага стану чалавека, актуалізуецца шырокі спектр прымет, дзеянняў, працэсаў, часавых і прасторавых велічынь, якія можна лічыць вынікам бесперапыннай класіфікуючай і пазнавальнай дзейнасці чалавечага мыслення.

КАНСТРУКЦЫІ З НАЗОЎНІКАМ *ЖЫЦЦЁ*

Цэнтральным, ключавым слоўным эксплікатарам катэгорыі быцця з’яўляецца назоўнік *жыццё* (утвораны ад дзеяслова *жыць* (праслав.**žiti*). У сэнсавую структуру гэтага назоўніка ўключаюцца значэнні, звязаныя з асноўным паняццем біялогіі – актыўнай формай існавання матэрыі, сукупнасцю фізічных і хімічных працэсаў, якія праходзяць у клетцы і якія дазваляюць ажыццяўляць абмен рэчываў і яе дзяленне. У тлумачальных слоўніках звычайна адзначаюцца наступныя ЛСВ: а) асобная форма руху матэрыі, якая ўзнікла на пэўным этапе яе развіцця і прадстаўлена вялікай колькасцю асобных арганізмаў; б) фізіялагічны стан усяго живога ад зараджэння да смерці; функцыянаванне арганізма, звязанае з яго ўзнікненнем, развіццём і разбурэннем; в) паўната праяўлення фізічных і духоўных сіл; душэўны ўздых, натхненне; г) час існавання каго-небудзь;

перыяд у існаванні каго-небудзь; сукупнасць усяго перажытага і зробленага чалавекам; д) умовы і спосаб існавання каго-небудзь; е) існаванне ў развіцці, у руху (пра народ, дзяржаву, установу і пад.); ё) навакольная рэчаіснасць; быццё; ж) рух, ажыўленне, якія ўтвараюцца жывымі істотамі.

У гэтым субстантыве выяўляецца ўнікальная здольнасць выражаць вялікі спектр важных для жыццядзейнасці чалавека паняццяў, якія рэпрэзентуюцца шматлікімі вытворнымі словамі (*жыццялюб, жыццяпіс, жыццярадасны, прыжыццёвы*), фразеалагізмамі (*выклікаць да жыцця, дараваць жыццё, не ад добрага жыцця, паміж жыццём і смерцю, паплаціцца жыццём, корань жыцця*) і парэміялагічнымі выразамі (*жыццё пражыць – не поле перайсці; жыццё пражыць – не лаці сплесці; жыццё што макаў цвет: рانیцой расцвітае, а к вечару ападае*). Асноўнымі складнікамі жыцця Еўдакія Лось лічыць усе часткі сутак, ад пачатку дня да ночы:

Я знаю, жыццё, з чаго ты складаешся:

З раніцы, поўнай трывог і планаў,
З дня, калі планам жыццё даецца,
З вечара, поўнага думак пра заўтра,
З ночы, поўнай нязбытнымі снамі.

Гэтак жыву ў чатырох вымярэннях –

Раніца,
Дзень,
Бечар,
Ноч.

З назоўнікам *жыццё* часцей за ўсё выкарыстоўваюцца дзеясловы са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы. Дамінантным спалучальнікам з гэтым назоўнікам з'яўляецца дзеяслоў *ісці*, які ў розных кантэкставых сітуацыях абазначае як жыццё чалавека, яго фізічны і фізіялагічны стан, так і акалячую рэчаіснасць, быццё, умовы і спосаб існавання каго-небудзь: *Так, жыццё ідзе, думала Анастасся, бяжыць час.* (К. Тарасаў); *Так ішло тут жыццё зямлі і людзей на ёй.* (К. Чорны); *Неяк не вельмі ладна ішло жыццё.* (М. Прохар); *Вірліва ішло жыццё ў перапоўненым людзьмі горадзе.* (Б. Мікуліч); *Жыццё не спыніцца, будзе ісці гэтак жа, як і ішло.* (А. Якімовіч).

Розныя ўклады і спосабы ўсталявання жыцця і побыту могуць перадавацца спалучэннем дзеяслова *ісці* з рознымі іменнымі формамі тыпу *ісці сваім ходам, ісці сваёй дарогай (каляінаю), ісці сваёй чаргой, ісці ў закат, ісці па крывой лініі, ісці ўгару* і інш.: *Жыццё ідзе сваім ходам.* (В. Праўдзін); *А жыццё на Калінішыным хутары ішло сваёй дарогай.* (А. Чарнышэвіч); *Жыццё ішло сваёй каляінаю.* (А. Наварыч); *Жыццё ідзе сваёй чаргой.* (У. Федасеенка); *Жыццё ішло ў закат, часцей і часцей дапякалі хваробы.* (В. Быкаў); *Жыццё ідзе па крывой лініі. Але лінія гэтая нідзе не замыкаецца.* (А. Мальдзіс); *Жыццё маё ішло да развязкі. Працаваць я ўжо не мог.* (В. Хомчанка); *Здавалася, што жыццё ідзе ўгару.* (С. Давідовіч); *Жыццё ідзе як па масле.* (З. Бядуля).

«Не любіць жыццё аднастайнасці, а прагне штодня навізны», – пісаў Пімен Панчанка. Неаднастайнасць жыцця, яго зменлівасць, імклівасць, хуткасць выражаецца сінанімічнымі дзеясловамі *бегчы, імчаць, ляцець,*

несціся, рухацца: *І можа ўпершыню адчуў вялікі князь, як хутка бяжыць жыццё.* (Л. Дайнека); *Жыццё бяжыць, як з кроснаў палатно.* (А. Балутенка); *Жыццё бяжыць зусім інакшай каляінай.* (М. Хведаровіч); *Сёння жыццё вельмі хутка імчыць наперад.* (К. Травень); *Жыццё маё, як ты імчыш.* (С. Кульманава); *І ляціць безваротна асабістае жыццё.* (У. Клімовіч); *Жыццё наперад неслася хутчэй.* (В. Старычонок); *І зноў жыццё набірае прывычны, паскораны рытм. І хочаш не хочаш, а разам з усімі ты кожны дзень некуды спяшаешся, імчышся, бяжыш.* (З. Прыгодзіч); *Жыццё рухалася хутчэй, чым нават ягонае змрочнае ўяўленне.* (К. Травень).

У адлюстраванні бурнага, інтэнсіўнага працякання жыцця задзейнічаны дзеясловы шыбаваць, бушаваць: *Навокал вас жыццё шыбуе.* (В. Быкаў); *Думкамі Марылька пераляцела ў горад, туды, дзе жыццё бушуе, дзе весела, прыгожа.* (М. Зарэцкі).

Значэнне ‘бурна цячы, клекатаць, віраваць’ лёгка трансфармуецца ў напрамку ‘праяўляцца з вялікай сілай’ (*бурліць, струменіцца, віраваць, кіпець*): *Бурліць жыццё.* (М. Лынькоў); *Жыццё не імчыцца, а бяжыць, струменіцца.* (У. Клімовіч); *І новае паўсюль вірвала жыццё.* (У. Караткевіч); *Вірвала шматлюднае гарадское жыццё.* (А. Трусаў); *Жыццё кіпіць, як у гаршкі.* (Я. Купала); *Не дзіва, што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё.* (Я. Колас). *Тут закіпела жыццё.* (З. Бядуля).

Дарэчы, найменні руху воднай плыні актыўна выкарыстоўваюцца для выражэння пэўнага спосабу працякання жыцця, спецыфікі яго руху (*цячы, пацячы, працякаць, плыць, сплываць, хлынуць, віраваць*): *Там спрадвечным парадкам цякло сваё, незалежнае ад чалавека, жыццё.* (В. Быкаў); *Але ж маё жыццё цякло ў свеце рэальным і адчувальным кожную хвіліну.* (У. Арлоў); *Міма яе, шумнай і бурлівай рэчкай, пацякло жыццё; Няма нічога мацнейшага за жыццё – яно цячэ моцнай хваляй.* (Ц. Гартны); *Жыццё працякала весела і бесклапотна, без трывог і хваробаў, без слёз і смерці.* (А. Бароўскі); *Гарадок быў ціхі, спакойны, жыццё ў ім плыло соннае, наіўнае, нібы запаволенае – ва ўсім адчувалася марудлівая паўднёвая лянота.* (Я. Сіпакоў); *Сплываюць гады чародамі, сплываюць і не пытаюцца.* (М. Шабовіч); *І хлынула жыццё, нібы вада.* (В. Шніп); *Жыццё нясе нас, як рачная плынь, віруе-круціць, бы ў вадавараце.* (Н. Кавальчук).

У найменнях кругаваго руху, пэўнага спосабу перамяшчэння ў прасторы (*круціць, круціцца, каціцца*) адбываецца пераасэнсаванне першасных ЛСВ і іх уключэнне ў рэцыпіентную сферу ‘быццё, пэўны ўклад, спосаб жыцця’: *Жыццё ўжо даўно круціла нас па такіх далёкіх арбітах.* (У. Арлоў); *Як падрасцеш, як жыццё закруціць цябе ў свае віхуры, тады прыйдзе пара пагаварыць пра тое.* (А. Бароўскі); *І кацілася жыццё ў Забалоці роўна і мірна.* (Л. Родзевіч); *Але жыццё кацілася згодна той прымаўцы: пра смерць думай, а жыта сей.* (В. Казько).

Жыццё, як вядома, не стаіць на месцы. Яно імкліва рухаецца, развіваецца і, магчыма, пераходзіць у іншыя вымярэнні. У сэнсавай структуры дзеяслова *прамільгнуць* актуалізуецца тэмпаральная сема, часавы паказчык якой указвае на кароткачасовасць існавання жыцця, яго з'яўленне і няўмольнае знікненне: *Маланкай прамільгнула амаль усё жыццё*. (С. Давідовіч); *І не згледзела, як жыццё прамільгнула. Нібы адзін дзень*. (З. Прыгодзіч).

Адной з асаблівасцей семантыкі катэгорыі жыцця з'яўляецца сувязь экзістэнцыі і тэмпаральнасці, у выніку чаго дыскурс набывае філасофскую афарбоўку, стварае ўражанне хуткаплыннасці жыцця, яго безваротнасці. Дзеяслоўныя намінацыі актыўна ўключаюцца ў структуры экзістэнцыяльных і філасофскіх дыскурсаў аб прызначэнні чалавека, сэнсе яго жыцця. Цішка Гартны задае шматлікія філасофскія пытанні: *«Нашто жыццё? Для чаго чалавек жыве? К чаму і часце, краса, багацце, любоў і ўсё іншае, годнае і харошае на зямлі, калі чалавек у гэту хвіліну не ведае, што будзе з ім у другую, якая ідзе следам за першаю? Нашто радзіца, калі ўміраць? Нашто клапаціцца аб долі, калі яна не навекі?»*. У спробах адказаць на гэтыя і іншыя пытанні выказваюцца думкі пра зменлівасць жыцця, немагчымасць яго спыніць ці карэнным чынам змяніць, пра наканаванасць лёсу: *Жыццё не стаіць на месцы, і ўсё на свеце змяняецца*. (Я. Колас); *Жыццё будзе ісці гэтак жа, як і ішло*. (А. Якімовіч); *Жыццё ідзе, не спыніцца і нішто яго не можа спыніць*. (І. Шамякін); *Усё было, і ўсё будзе... Жыццё не перапыняецца*. (Т. Бондар); *Нішто не знікае, у тым ліку і жыццё*. (Л. Дайнека); *Немагчыма спыніць зменлівасць жыцця: людзі прыходзяць і сыходзяць, успыхвае і гасне любоў, – гэта лёс, на яго не крыўдуюць*. (К. Тарасаў); *Ёсць час, ёсць бясконцае сёння, жыццё, што ніколі не заканчваецца і не скончыцца*. (М. Прохар); *Жыццё працягвалася і вымушала варушыцца, быць прудкім, нязломным, цярплівым*. (К. Травень).

Жыццё ў асобных выпадках асэнсоўваецца як перасяленне ў іншы свет, як пачатак новага незямнога шляху, пераход ад цялеснай да духоўнай формы: *Жыццё чалавека не заканчваецца зямным існаваннем, а працягваецца там, у іншым свеце*. (С. Сяргей); *Мінулага няма. Ёсць час, ёсць бясконцае сёння, жыццё, што ніколі не заканчваецца і не скончыцца. Усё пераблытана і скрыжавана, і невядомы лёс творыць сваё... І я не памру, я застануся ў другім абліччы: здані, прывіда, звера, чалавека*. (М. Прохар); *Жыццё існуе і яшчэ дзесьці. І, можа, яно там на больш высокім узроўні развіцця*. (Б. Сачанка). Верай у тое, што жыццё чалавека прадоўжыцца, напоўнены радкі верша Сяргея Законнікава: *Жыццё і смерць... Спрадвеку ім няма вымярэння... Галоўнае для чалавека – Паверыць у сваё паўтарэнне*. Філасофска-алегарычная думка аб тым, што чалавек і ўсё, што яго акружае, не знікаюць бяследна, а працягваюць існаваць у іншых прасторава-часавых вымярэннях, падкрэсліваецца ў афарыстычным вершы Максіма Танка «Усё мае працяг жыцця...» :

Усё мае працяг жыцця:

Нітка — ў туга навітым клубку,

Дарога — ў імкненні за небасхіл,
Песня — ў водгаласах рэха,
Зерне — у хлебе надзённым,
Любоў — у сонечнай усмешцы дзіцяці.

Усё мае свой працяг жыцця,
Апроч няпраўды.

У тэмпаральным кантынууме часта змяшчаюцца ўказанні на розныя этапы жыццёвага шляху чалавека. Як правіла, гэтыя этапы абмяжоўваюцца дзвюма часовымі рамкамі, якія ўключаюць такія кампаненты, як пачатак жыцця (нараджэнне, узнікненне) і смерць (завяршэнне жыццёвага шляху).

Пачатак жыцця, яго ўзнікненне выяўляецца ў дзеясловах з агульным інварыянтным значэннем 'пачацца, з'явіцца, узнікнуць': *Як радасна і весела пачыналася маладое жыццё! Здавалася, канца не будзе яго радасці.* (Я. Колас); *Іх жыццё пачыналася ў час, калі чалавецтва найбольш ганарылася сваёй цывілізацыяй.* (К. Чорны); *Вось з гэтага часу і пачалося маё жыццё.* (М. Зарэцкі); *Бясконцы свет... І, здаецца, будзе бясконцым і шчаслівым жыццё, якое толькі пачынаецца.* (С. Сяргей); *У яе вачах раптам з'явілася жыццё.* (У. Караткевіч).

Спыненне перыяду фізіялагічнага стану чалавека ці пэўнага парадку, што ўсталяваўся ў паўсядзённым існаванні каго-, чаго-небудзь, фіксуецца ў дзеясловах *знікаць, канчацца, скончыцца, спыніцца, завяршыцца, прайсці, мінуцца, адбыцца*: *Знікае спакойнае і вясёлае жыццё, цяпер, здаецца, усе баяцца адзін аднаго.* (Я. Баршчэўскі); *Жыццё маё канчаецца. Пакіньце мяне тут, а самі ідзіце служыць Айчыне.* (В. Чаропка); *Адны зоркі праз марозную смугу мільгалі на небасхіле: жыццё яго скончылася ноччу.* (В. Быкаў); *Закончылася злачынна-мітуслівае жыццё Мельнічэнкі.* (В. Быкаў); *Жыццё спынілася.* (Л. Дайнека); *Змяное жыццё асветніцы завяршылася.* (У. Арлоў); *Жыццё чалавечае мінулася.* (У. Арлоў); *О божухна! Гэта ж мінулася жыццё.* (М. Гарэцкі); *Жыццё адбылося. І ні слова, ні імгнення ў ім не перамяніць, ні пераправіць...* (В. Казько).

Завяршэнне жыццёвага шляху часам параўноўваецца з працэсам патухання, пагасання, вынікам згарання (*пагаснуць, патухнуць, дагараць, згарэць*): *Усёй істотай чалавек адчуваў, што хутка ўжо наступіць хвіліна, калі канчаткова пагасне яго жыццё.* (В. Быкаў); *Выхавацелі і настаўнікі не давалі тут патухнуць жыццю.* (В. Казько); *Жыццё, як знічка, дагарае. І цягне азірнуцца назад.* (В. Чаропка); *У вогнішчы вайны згарэла жыццё кожнага трэцяга нашага суайчынніка.* (А. Адамовіч); *Мо ён дзе, крыў божа, згарэў ад сваёй гарэлкі.* (А. Гара).

У гэту ж групу ўключаюцца дзеясловы *абарваць, абарвацца, перарваць* са значэннем рэзкага ці раптоўнага спынення жыццядзейнасці: *Куля імгненна і без пакут абарве жыццё.* (В. Быкаў); *Ім здавалася, што тым самым яны дачасна абарвуць жыццё гэтага мужа чалавека.* (У. Шыцік); *Жыццё яго абарвалася нечакана.* (С. Давідовіч); *Ну, што чалавечае жыццё кароткае, міг, хвіліна адна, у любы час абарвацца можа.* (Б. Сачанка); *Так*

трагічна і неспадзявана абарвалася жыццё гэтага чалавека. (В. Чаропка); *Жыццё спевака перарваў жудасны выпадак, якому няма тлумачэння.* (Я. Навуменка); *Нішто, нікая зброя не магла перарваць ягонага жыцця.* (С. Вераціла).

Да ліку традыцыйных неабходна аднесці атаясамліванне завяршэння жыцця з адцвітаннем: *Адцвіце іх жыццё маладое.* (М. Сурначоў); *Адцвіло, як кветка, прыгожае жыццё прыгожага чалавека.* (В. Старычонок).

Такі рэгістр, як ‘павольнасць, маруднасць’ адзначаецца ў сэнсавых структурах дзеясловаў *паўзці, замарудзіцца, застыць, запаволіць, цішэць: Нудна паўзе жыццё. Стагоддзямі яно стаіць на месцы.* (З. Бядуля); *Побач паўзла жыццё, зусім нячутна.* (В. Марозаў); *Жыццё, здаецца, замарудзілася.* (В. Праўдзін); *Жыццё застыла, нічога ў ім не змянілася.* (Т. Барысік); *Пралятала вясна, і жыццё нібы запавольвала крокі, цішэла.* (М. Прохар).

Ёсць такое меркаванне, што жыццё з’яўляецца ўладаром чалавека, кіруе ім, прадвызначае лёс. Васіль Быкаў у Аўтабіяграфічным дыялогу з Алесем Адамовічам адзначыў: *«Я ж не клапаціўся пра будучыню, бо рана зразумеў, што марна тое. Не ты жыццём камандуеш, а яно табой, і заўсёды зробіць так, як яму патрэбна. Усёмагутная сіла абставін!»*. Таму на жыццё пераносяцца чалавечыя якасці і ўласцівасці: жыццё можа пэўным чынам уздзейнічаць на чалавека, прымушаць штосьці рабіць, дыктаваць, камандаваць, распараджацца, прывучаць, штурхаць на пэўны крок і мн. інш.: *Жыццё прымусіла яго зразумець гэта.* (А. Бароўскі); *Тут жыццё дыктавала свае прынцыпы і законы, і іх ніхто адмяніць не мог.* (А. Бароўскі); *Ну а жыццё інакш закамандавала.* (В. Быкаў); *Але вірлівае жыццё распарадзілася іначай.* (І. Саверчанка); *Жыццё прывучыла яго да поспехаў, перамог.* (Б. Сачанка); *Цяпер жа само жыццё штурхала на гэты крок.* (А. Кудласевіч).

Жыццё можа выступаць у іпастасі мудрага настаўніка і дарадчыка, здольнага да інтэлектуальнай дзейнасці. Яно можа даваць пэўныя прыклады, парады і рэкамендацыі, указваць на жыццёвыя прыярытэты і накіроўваць чалавека на пэўны (часцей, правільны) кірунак. З гэтай мэтай выкарыстоўваюцца дзеясловы і спалучэнні слоў *выхоўваць, вучыць, навучаць, правучаць, даваць урокі, нагадаць ісціну, вылечваць*: *Само жыццё выходзіла ў ім вялікую чалавечую чуласць для замілання і нянавісці.* (К. Чорны); *Няхай жыццё само выходзіць лёгкадумных і няўважлівых.* (К. Травень); *Жыццё ўсяму навучыць.* (І. Шамякін); *Жыццё навучае. Але жыццё можа і правучыць.* (І. Шамякін); *Жыццё навучыла яе быць напружана-пільнай і чулай.* (М. Зарэцкі); *Жыццё часта дае нам урокі.* (В. Кадзетава); *Жыццё дае многа прыкладаў.* (Я. Колас); *Жыццё дае найлепшыя урокі, палашчыць трохі, а пасля наб'е.* (А. Балусенка); *Само жыццё дае нам чарговыя ўрокі.* (В. Кадзетава); *Жыццё яшчэ раз нагадае сваю старую ісціну.* (В. Чаропка); *Жыццё мае гэткую сілу, гэткае лякарства, што яно заўсёды вылечвае ад застарэўшае хваробы.* (Ц. Гартны).

Пэўныя тэкставыя фрагменты з апорным словам *жыццё* могуць характарызавацца канататыўнай афарбаванасцю і змяшчаць станоўчыя ці адмоўныя эмоцыі і пачуцці. Пры выражэнні станоўчай канатацыі часцей выкарыстоўваюцца дзеясловы *даць, дарыць (падарыць), любіць*: *Жыццё дае нам шчаслівы шанец.* (А. Бароўскі); *Жыццё дарыла шмат святла і любові.* (У. Клімовіч); *Мне жыццё падарыла любімага чалавека.* (Т. Бондар); *Жыццё падарыла нямала цудоўных сустрэч і спатканняў.* (А. Васілевіч); *Жыццё дае чалавеку тры радасці: сябра, каханне і работу.* (Ю. Бялова); *Жыццё маладых любіць.* (М. Зарэцкі).

Выражэнню адмоўнай канатацыі садзейнічаюць дзеясловы і выразы тыпу *біць, караць, наносіць удар*, а таксама дзеяслоўныя формы з адмоўем *не*: *Мяне таксама жыццё біла.* (В. Кадзетава); *Мар'ян быў грэшны перад ім, можа таму жыццё так і карала яго.* (В. Казько); *Тут жыццё нанесла яму страшны, пад сэрца, удар.* (У. Караткевіч); *Жыццё не любіць летуценнікаў, яно жорсткае да іх.* (У. Арлоў); *Жыццё не любіць тлену, не любіць разбурэння.* (М. Лынькоў).

Жыццё, як і чалавек, надзяляецца здольнасць гаварыць, задаваць пытанні і адказваць на іх: *Жыццё смялася проста ў твар.* (А. Бубноў); *Жыццё крычала: «Не чакай!».* (А. Марковіч); *Жыццё задае ім пытанні і калі яны яшчэ маюць магчымасць адказаць на іх так ці інакш.* (К. Травень); *Урэшце, можа, само жыццё дасць адказы на ўсе пытанні.* (С. Манвад).

Мастацкі дыкурс, як вядома, характарызуецца выкарыстаннем розных вобразна-выяўленчых сродкаў, якія ўзмацняюць зрокавасць і нагляднасць уяўленняў пра тыя ці іншыя аспекты быцця, акцэнтуюць увагу на найбольш важных жыццёвых падзеях. З гэтай мэтай у мастацкай тканіне выкарыстоўваецца мастацкі прыём, заснаваны на паслядоўным паўтарэнні, нанізванні некалькіх дзеяслоўных форм, што дазваляе стварыць дынамічны і панарамны малюнак існавання чалавека. Часцей за ўсё ў адным

кантэксце выкарыстоўваюцца дзве ці тры дзеяслоўныя формы: *Жыццё ўсё захмарыла, заблытала ўсё*. (І. Мележ); *У адно імгненне гінула, ляцела ў бездань забыцця ўсё свядомае Рагвалодавае жыццё, надзеі, мары*. (В. Чаропка); *Ён не дужа цікавіўся палітыкай, тым неспакойным, шматтурботным жыццём, што бурліла, плыло, абганяла яго*. (В. Быкаў); *Жыццё ідзе, жыццё бяжыць, ляціць наперад без аглядкі*. (А. Зэкаў).

Пры дзеясловах могуць ужывацца параўнальныя канструкцыі, якія павялічваюць зрокавы вобраз, вылучаючы ці падкрэсліваючы ў ім найбольш істотныя прыметы, новыя грані і адценні: *Жыццё зноў зрабілася бясхмарным, звыклым, аднастайным, як бег воблакаў, як узыход і заход сонца*. (А. Наварыч); *Жыццё, як ранішні туман, сцелецца на лагах, то гусцее, то рвецца на камякі, а як пачынае днець – танчэе, мадзее і знікае ўрэшце*. (П. Севярынец); *Але жыццё не стаіць – рухаецца, трапечацца, плыве, як крыніца, б'е пад зямлёю*. (Ц. Гартны).

У мастацкім дыскурсе часам выкарыстоўваецца лексічная анафара з паўторам слоў і спалучэнняў слоў, што дазваляе сэнсава і лагічна ўзмацніць найбольш важную думку, аб'яднаць ў адно цэлае розныя азначэнні і тлумачэнні: *Усё можа стацца, бо жыццё ломіць... Ломіць упарта і крэпка*. (Ц. Гартны); *Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці, якія здзяйсняюцца імі або прападаюць марна; толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці*. (В. Быкаў).

Часам тэкставы фрагмент нагадвае філасофскі роздум, дзе дзеясловы разам з залежнымі ад іх словамі ўтвараюць сінтаксічна злітыя канструкцыі медытатывуна-экзістэнцыяльнага зместу: *Жыццё дае нам шчаслівы шанец: палячыцца ад даросласці, ад сур'ёзнасці, ад злых і непатрэбных думак, апамятацца, спыніцца і задумацца над сваімі ўчынкамі, сказанымі словамі, зробленым і няздзейсненым*. (А. Бароўскі).

З мэтай дэманстрацыі жыццёвых супярэчнасцей, пэўных калізій, зменлівасці жыцця ў невялікіх тэкставых фрагментах выкарыстоўваюцца антанімічныя канструкцыі: *Жыццё плача, жыццё смяецца*. (Ц. Гартны); *Ёсць, адчуваецца яно, гэтае жыццё, адно ўмірае, другое расце, а зямля, што трымае ўсё на сабе, імчыцца пад сонцам*. (К. Чорны); *Жыццё – што макаў цвет: рانیцою расцвітае, а к вечару – ападае*. (У. Сауліч). Апазіцыю «раптоўна ўзнікнуць, пачацца – завяршыцца, спыніцца» могуць утвараць антанімічныя дзеясловы *загарэцца, успыхнуць – патухнуць, згаснуць* з першаснымі значэннямі 'раптам і хутка загарэцца' – 'перастаць гарэць': *Жыццё чалавечае – як агонь. Быў і няма. Зноў загарэлася і патухла. Зноў гарыць. І так – бясконца*. (Я. Брыль); *Ён трагічна загінуў ад знішчальнага ўдару. Жыццё ўспыхнула і згасла, як іскра*. (С. Расадзін).

КАНСТРУКЦЫІ З НАЗОЎНІКАМ СМЕРЦЬ

Дзве таямніцы – жыццё і смерць – займаюць важнае месца ў працэсе фарміравання светапогляду чалавека, яго жыццёвых арыенціраў, поглядаў.

Смерць (у процівагу нараджэнню) з'яўляецца таямніцай, агорнутаю смуткам, цемрай і містыкай. Недаступная розуму, яна прымушала задумацца над пытаннямі сэнсу жыцця, зямнога прызначэння чалавека. Нягледзячы на тое, што сёння, у эпоху глабалізацыйных і інтэграцыйных працэсаў, смерць відавочна прысутнічае ў штодзённым жыцці, у сродках масавай інфармацыі, фільмах, камп'ютарных гульнях, людзі стараюцца ігнараваць гэту страшную падзею ў асабістай штодзённасці і нават у думках. Сакрамент смерці палохае людзей сваёй невядомасцю, трагічнасцю. Выклікае страх і сама выява смерці ў вобразе старой кастлявай жанчыны, якая блукае па свеце з касой у пошуках таго, каму прыйшла пара перайсці ў іншы свет. Смерць як канчатковае, поўнае спыненне жыцця, завяршальны момант існавання чалавека знаходзіць сваё адлюстраванне ў творах мастацкай і публіцыстычнай літаратуры.

З назоўніка *смерць* часцей за ўсё выкарыстоўваюцца акцыянальна-тэмпаральныя дзеясловы з маркерамі 'ісці', 'прыходзіць', 'з'явіцца', 'наступіць', якія ўказваюць на з'яўленне, надыход мартальнай дзеі. Субстантыў *смерць* у гэтых выпадках выступае ў якасці актыўнага суб'екта і своеасаблівага праследавацеля чалавека. У сцэнарый наступлення смерці ўключаюцца дзеясловы паступальнага і паслядоўнага дзеяння *чакаць, марудзіць, кружыць, ганяцца, падсцерагаць, адшукваць, насцігнуць, застаць, дагнаць, прыйсці*: *Смерць чакала яго, знясіленага, хворага, у адну з бліжэйшых марозных начэй, можа, нават у самую блізкую.* (І. Шамякін); *Смерць і марудзіла, і кружыла вакол, чакаючы свайго часу.* (Т. Бондар); *Не паспелі перавесці дых, выцерці пот, як трэба спускацца ўніз, дзе чакае нас смерць.* (В. Чаропка); *Хіба толькі смерць падсцерагае. Ды смерць – не лёс, яна да ўсіх прыходзіць, ёй спадарожніцы непатрэбны.* (К. Тарасаў); *Усё роўна смерць яго адшукала.* (К. Тарасаў); *Смерць за табой доўга ганялася, упадала чамусьці яна цябе, па пятах бегала.* (А. Бароўскі); *Трэба ісці зноў туды, дзе ўжо ганялася смерць за імі і дзе ляжаць на іржышчы нерухомыя бугаркі таварышаў.* (В. Быкаў); *Смерць яго чакае, калі ён будзе адзін.* *Канечне, яна дагоніць яго, але не зараз, не ў натоўпе.* (В. Казько); *Дагнала старасць, даганяе смерць.* (А. Адамовіч); *Яна чакала кожную хвіліну, што яе насцігне смерць.* (У. Дамашэвіч); *Сцвярджае час: заўжды жыццю на змену прыходзіць смерць.* (А. Куляшоў).

У сэнсавых структурах дзеясловаў *адняць, забраць, адабраць, узяць* указваецца на спыненне існавання, пазбаўленне жыцця блізкага чалавека: *Смерць адняла ў яго мамку і татку.* (З. Бядуля); *Смерць забрала апошняга Ягайлавіча.* (В. Чаропка); *Лютая смерць адабрала ў яго дарагога чалавека, з якім ён нібы зліўся ўсёй істотай, якога кахаў бязмерна.* (Я. Дыла).

Некаторыя тэксты мартальнага зместуносяць прычынна-выніковы характар і ўтрымліваюць вынікі смяротнага зыходу, яго негатыўны ўплыў на людзей, якія добра ведалі нябожчыка: *Смерць Ядзі змяніла Броніка да непазнавальнасці, з рахманага жартуніка ён, нібыта ваўкалак, перакінуўся ў маркотнага нелюдзімага.* (А. Глёбус); *Гэтая смерць чамусьці узрушвае*

мяне. (В. Быкаў); *Смерць яе магла пацягнуць за сабой загад прыняць пострыг.* (В. Іпатава).

У мастацкіх дыскурсах часта актуалізуюцца тэмпаральныя паказчыкі, якія ўказваюць на нечаканасць, раптоўнасць, непазбежнасць наступлення смерці:

1. ‘Заўчаснасць’: *Заўчасная смерць Скопіна адняла ў цара самага таленавітага палкаводца.* (В. Чаропка); *Смерць заўчасна адабрала яго ад нас.* (К. Чорны); *Смерць не ў час ўзяла у нас паэта.* (К. Буйло); *Смерць найчасцей забірае тых, каго прыгледзела.* (В. Іпатава).

2. ‘Блізкі надыход смерці, яе непазбежнасць’: *Цяпер смерць стаяла за плячыма кожнага з іх.* (В. Казько); *Ён адчуў, як блізка стаяла смерць.* (К. Тарасаў); *Смерць ужо павісла над ёй.* (М. Зарэцкі); *Над ім вісіць смерць.* (К. Чорны); *На валаску ад смерці вісеў ён.* (В.Казько); *Кожны момант знаходзіцца ён на валасінку ад смерці, але надзея ўсё ж трымаецца ў сэрцы.* (Я. Маўр); *Смерць была побач. Зусім побач. Нярэдка Марыя чула яе дыханне.* (Т. Бондар).

3. ‘Раптоўнасць, нечаканасць наступлення смерці’: *Раптоўная смерць застала Віктара ў дарозе.* (У. Клімовіч); *Ён раптоўна загінуў, разбіўся на самалёце.* (В. Філіпенка); *Нечакана прыходзіць смерць.* (К. Тарасаў). *Смерць Валодзі застала мяне знянацку ў Латвіі.* (У. Васілевіч).

Смерць, як і жыццё, можа надзяляцца рысамі чалавека і яго маўленчай функцыяй, якая рэпрэзентуецца дзеясловамі *клікаць, смяяцца, крычаць, ухмыляцца*: *Яны прыходзілі сюды паміраць, калі смерць іх клікала да сябе.* (В. Казько); *А мне, старому, уміраць трэба. Смерць мая з-за кургана ўжо смяецца.* (М. Гарэцкі); *І чакае здабычы Смерць, І смяецца у твар, смяецца.* (Ю. Арэстаў); *І калі смерць глядзіць людзям у вочы – смяецца, бо бачыць замест вачэй нулі.* (С. Карпаў); *Смерць крычала аглушальным ровам матораў, скрыгітала асколкамі.* (У. Дамашэвіч); *А збоку яе, ад сцяны, з доўгаю востраю касою, страшная, безміласэрная, стаяла смерць і ўхмылялася.* (Ц. Гартны).

У смерці выразна эксплікуецца негатыўная характарыстыка і ўяўленне пра яе моц, сілу, здольнасць быць знішчальнай і бязлітаснай. Выражэнню такіх пэяратыўных характарыстык дапамагаюць дзеясловы *касіць, бушаваць, лютаваць, крышыць*: *Смерць касіла людскія жыцці.* (В. Чаропка); *Раптам смерць скосіць яго – і ўсяму канец.* (Ц. Гартны); *Бушавала смерць з пажарам.* (П. Глебка); *Тут лютавала смерць.* (В. Быкаў); *Смерць крышыць вячыстыя дубы.* (В. Казько); *У сасонніку, ужо ўладарыла смерць. Яна адштурхоўвала, палохала і сваёй несправядлівасцю, як заўжды, падаўляла жывое.* (В. Быкаў); *Смерць вар’яцтва тут рабіла.* (Я. Колас).

Праблемы экзістэнцыі чалавека разглядаюцца ў цесным узаемадзеянні двух феноменаў – жыцця і смерці. Гэтыя два паняцці з’яўляюцца адлюстраваннем рознай дэнататыўнай суаднесенасці, якая раздзяляе семантычную прастору на дзве часткі, маркіраваныя станоўчымі і адмоўнымі знакамі. Віктар Казько ў рамане «Хроніка дзетдомаўскага саду» піша аб наканаванасці лёсу, дзе жыццё і смерць процістаяць адно аднаму: *«Смерць і нараджэнне ў абдымку ходзяць па свеце ўначы, стаяць у галавах каля вашай пасцелі. Смерць сляпая, нараджэнне недарэчнае і бяспмятнае. Яны проціборствуюць адно аднаму. Хто пераможа, чый будзе верх і ці будзе пераможца. Той, хто выйграе, усё роўна ж прайграе, прайграўшы захопіцца ўрачыстасцю сваёй перамогі і не прыкмеціць, як, святкуючы перамогу, сам акажацца пераможаным. І гэта ёсць ужо наканаванне і лёс»*. У мастацкіх тэкстах супрацьстаянне жыцця і смерці часцей за ўсё стварае яркі антытэзны малюнак, дзе кожнаму паняццю даецца поўнае абгрунтаванне і антанімічнае ўяўленне: *Жыццё я бачыў у круглых формах і лініях, смерць – у плоскасцях і прамалінейнасці*. (В. Карамазаў); *Усё ў нашым жыцці падзелена на святло і цемру. Ёсць на зямлі і ў небе жыццё і смерць, цвіценне і тлен*. (Л. Дайнека); *Ёсць імгненне жыцця і імгненне смерці*. (У. Караткевіч); *Жыццё і смерць – дзве гэтыя несумяшчальнасці парадзілі ў сваім сутыкненні цэлы комплекс і іншых праблем*. (В. Быкаў); *Што такое змяное жыццё асобнага чалавека? – Імгненне ў параўнанні з вечнасцю. І калі не верыць у існаванне бессмяротнай душы, у вышэйшую справядлівасць Госпада нашага, то тады жыццё ператвараецца ў пакуту, а смерць падаецца страшным, непраўным злом*. (С. Сяргей).

У той жа час паняцці жыцця і смерці мадэлююць адносіны адзінага экзістэнцыяльнага працэсу, цеснай еднасці і сумяшчальнасці ўсіх кампанентаў гэтага працэсу: *Нават смерць была жыццём, бо рабілася падмуркам, апірышчам нейчому маладому карэнню*. (Л. Дайнека); *Жыццё і смерць у роўнай меры цяпер былі гаспадарамі яго лёсу*. (У. Дамашэвіч); *І нават смерць жыццё сцвярджае*. (П. Глебка); *Былі ў жыцці і засталіся ў смерці*. (П. Глебка); *Трэба пужацца не жыцця ў смерці, а смерці ў жыцці, бо яшчэ больш небяспечна смерць духу*. (З. Бядуля).

Такім чынам, у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах катэгорыя экзістэнцыі шырока прадстаўлена дзеяслоўнымі намінацыямі, якія разам з субстантывамі *жыццё і смерць* рэпрэзентуюць быццё і небыццё ў шматлікіх характаралагічных параметрах. У дзеяслоўных канструкцыях адбываецца своеасаблівае расшчапленне глабальных і шматмерных экзістэнцыяльных паняццяў *жыццё, смерць* і фарміраванне значнай колькасці пераносных ЛСВ, у якіх выяўляюцца разнастайныя аспекты агульнай ідэі жыцця і смерці чалавека.

Дзеяслоўныя канструкцыі, звязаныя з жыццём чалавека, прадстаўлены больш шырока. Яны рэпрэзентуюць такія якасці і ўласцівасці быцця, як хуткасць, імклівасць (*бегчы, імчаць, ляцець, несціся, рухацца*), бурнасць (*бурліць, струменіцца, віраваць, кіпець*), тэмпаральнасць з маркерамі розных

этапаў жыццёвага шляху (*пачацца, з'явіцца, узнікнуць, скончыцца, спыніцца, завяршыцца, мінуцца, патухнуць, пагаснуць*). У метафарычных кантэкстах указваецца на дзейсны характар жыцця, якое персаніфікуецца і выступае ў якасці мудрага настаўніка і дарадчыка, здольнага даваць парады і рэкамендацыі, указанні (*выхоўваць, вучыць, навучаць, вылечваць, даваць урокі, нагадваць ісціну*).

З мэтай акцэнтавання ўвагі на найбольш важных у тэксце іпастасей жыцця, раскрыцця яе шырыні і панарамнасці, а таксама ўзмацнення зрокавага вобразу выкарыстоўваюцца шматкампанентныя кантэксты, у структуру якіх арганічна ўключаюцца паўторы, метафары, простыя і разгорнутыя параўнанні, антанімічныя канструкцыі і іншыя вобразна-выяўленчыя сродкі.

Кантэксты, якія перадаюць тыпавыя сітуацыі смерці, не маюць такой мнагастайнасці, якая ўласціва быццёвай семантыцы. Яны, як правіла, характарызуюцца адмоўнай канататыўнай афарбаванасцю і адлюстроўваюць розныя дзеянні, звязаныя з працэсам наступлення смерці і яе ўплывам на людзей, што ведалі памёршага (*насцігнуць, застаць, прыйсці, дагнаць, адняць, адабраць, забраць*). Некаторыя кантэксты змяшчаюць інфармацыю пра вялікую разбуральную сілу смерці (*бушаваць, крышыць, лютаваць*). У канструкцыях з дзеясловам *смерць*, як і з дзеясловам *жыццё*, назіраецца персаніфікацыя, калі гэтыя два паняцці надзяляюцца чалавечымі рысамі і якасцямі, здольнасцю да маўленчай дзейнасці (*крычаць, клікаць, смяцца*).

